

بررسی تحلیلی نظامنامه یکی از انجمن‌های مذهبی عصر مشروطه در مشهد (ذکر حسینی)

ابوالفضل حسن آبادی^۱

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۷/۱۱ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۰/۱۰/۲۰

یکی از نمادهای مشروطه در ایران شکل‌گیری انجمن‌ها می‌باشد و غالباً در بررسی‌ها نگاه به انجمن‌های سیاسی معطوف می‌گردد تا انواع دیگر آنها؛ مانند انجمن‌های خیریه و مذهبی. انجمن ذکر حسینی در زمره انجمن‌های مذهبی شکل گرفته در شهر مشهد در دوره مشروطه می‌باشد که کارکردهای آنها از جهات گوناگونی قابل بررسی است. در این مقاله ابتدا نظامنامه انجمن آورده شده و در ادامه بر اساس اطلاعات حاصل از آن و دیگر منابع، به ارزیابی مطالب پرداخته می‌شود. در این ارزیابی فصول آورده شده جداگانه بررسی گردیده، با معیارهایی مانند پایگاه اعضا، مهرها و مشاغل، مورد تحلیل قرار خواهند گرفت.

کلید واژه‌ها: انجمن‌های مذهبی، مشروطه، نظامنامه، ذکر حسینی.

---

۱. سرپرست گروه اسناد و دانشجوی دکتری تاریخ محلی دانشگاه اصفهان.

سعادت مشهد^۲، انجمن خیریه رضوی^۳، انجمن سادات حسینی، انجمن سادات رضوی و... اشاره نمود که همگی در سال ۱۳۲۴ق. شکل گرفتند.^۴ این انجمن‌ها کارکردهای گوناگونی داشتند. از مهم‌ترین آنها موارد ذیل قابل ذکر است:

۱. رسیدگی به شکایات و مشکلات مردم؛
  ۲. رسیدگی به امور فرهنگی؛
  ۳. موضع‌گیری‌های سیاسی؛
  ۴. امور اجتماعی؛
  ۵. رسیدگی به امور شهری.^۵
- بعضی از اوقات عملکرد و مداخله

انقلاب مشروطه بر ساختارهای فکری در جامعه ایرانی تأثیر فراوانی گذاشت و زمینه‌های ایجاد همفکری گروهی را به وجود آورد. یکی از مهم‌ترین نمادهای استقرار مشروطیت در شهرها تشکیل انجمن‌ها و گروه‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی بود که در بسیاری از شهرهای ایران در قالب‌هایی گوناگون شکل گرفت. در این دوره در شهر مشهد مانند بسیاری از شهرها، انجمن‌های گوناگونی تأسیس شد. بررسی کارکرد انجمن‌ها که اطلاعات کمی در مورد آنها موجود می‌باشد، نشان می‌دهد که بیشتر بر پایه همگرایی گروهی و ارتباطات داخلی و نه خط مشی سیاسی در مشهد گسترده شدند.^۱ از این انجمن‌ها می‌توان به انجمن

۲. روزنامه خورشید، ۱۳ محرم ۱۳۲۶، ص ۴.

۳. همان، ۲۶ شوال ۱۳۲۷، ص ۴.

۴. حسن‌آبادی، ابوالفضل، انجمن‌های سیاسی و

فرهنگی خراسان در عصر مشروطیت، ص ۴۰.

۵. برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به: خارابی، فاروق،

انجمن‌های عصر مشروطه، تهران، مؤسسه

تحقیقات و علوم انسانی، ۱۳۸۶ش؛ شیرالی،

فاطمه، انجمن‌های تهران در عصر مشروطیت،

تهران، باران اندیشه، ۱۳۸۴ش.

۱. حسن‌آبادی، ابوالفضل، «انجمن‌های سیاسی و

فرهنگی خراسان در عصر مشروطیت»، مجله

دانشکده ادبیات و علوم انسانی بیرجند، سال

دهم، شماره دوم، بهار ۱۳۸۱، ص ۲۹.

مشروطه در مشهد، بازنویسی شده و سپس با توجه به موضوع و اطلاعات آمده در آن، از جنبه‌های مختلف مانند شکل سند، پایگاه اعضا، مهرها و مشاغل مورد تحلیل قرار خواهند گرفت.

شکل سند

نظامنامه در هشت صفحه به خط خوش نستعلیق نوشته شده که سه صفحه درباره کلیات نظامنامه و پنج صفحه حاوی اسامی به همراه مهرهای اعضای گروه است. بیشتر مهرهای آورده شده خوانا بوده و در مواردی از جوهر آبی برای ثبت اسامی استفاده شده است. تاریخ نظامنامه به سال ۱۳۲۶ قمری و تعداد مهرها ۱۰۱ عدد و تعداد اسامی ۱۰۶ نفر می‌باشد. اما در برگه تعداد ۱۰۰ عضو ثبت شده و بقیه در کنار دیگر نام‌ها آورده شده‌اند.

اعضای انجمن

از مهم‌ترین اعضای این انجمن

این انجمن‌ها به گونه‌ای بوده که در کار مقامات رسمی حکومتی نیز اختلال ایجاد می‌کردند؛ چنان‌که به کارگیری لفظ انجمن در این دوره که کلیت عام یافته بود از نکات قابل تأمل است؛ چه انجمن با توجه به ماهیت خود، وظایف خاصی داشته است و استفاده از لفظ آن به صورت عام حتی در مواردی که تشکل به وجود آمده ماهیت یک هیئت مذهبی را داشته، احتمالاً از اثرات فراگیر شدن مشروطه در مشهد بوده است که حتی شکل دهندگان یک هیئت مذهبی با هدف برپایی شعائر مذهبی نیز مقید به رعایت اصول خاص به همراه نظامنامه بوده‌اند. در بررسی‌های به عمل آمده در منابع تا کنون در مورد انجمن‌های مذهبی که دارای جلسات منظم بوده و کارکردهای مشخصی داشته‌اند مطلبی مشاهده نشد. هرچند امکان دارد که انجمن‌هایی در این دوره خط مشی مذهبی نیز داشته‌اند. در این مقاله نظامنامه «انجمن ذکر حسینی»، یکی از انجمن‌های مذهبی ایجاد شده بعد از

مذهبی می‌توان به میرزا اسدالله رضوی ضابط تحویل‌خانه مبارکه^۱، محمدرضا خادم کشیک چهارم^۲، محمداقبر رضوی مدرس آستان قدس^۳، طاهر بن عبدالجواد رضوی مشرف آستان قدس و مصنع التولیه^۴، حسن بن عبدالجواد رضوی، میرزا هاشم حسینی امین دفتر^۵، میرزا ولی‌الله الحسینی ولد آقا میرزا

احمد خادم آستانه، میرزا محمود رضوی ولد آقای میرزا هدایت‌الله رضوی مشرف کل حفظ آستان قدس^۶، میرزا عبدالکریم رضوی تحویل‌دار ولد مرحوم مغفور آقای حاجی میرزا هادی تحویل‌دار فراش تحویل‌خانه^۷، جناب آقا شیخ غلامرضا خیاط ولد مرحوم حاجی ملاحسین فراش‌باشی، احمدرضوی ولد جناب مستطاب آقا میرزا محمداقبر امین کارخانه زواری، میرزا فضل‌الله رضوی ولد مرحوم آقای میرزا رحیم رضوی، میرزا محمد رضوی ولد جناب آقا میرزا حسن زرگر، حاجی محمدحسین خیاط خادم کشیک ثانی^۸، کربلایی محمدحسین دربان^۹، شیخ عبدالحسین

---

۱. سند شماره ۱۷۰۹۹ مدیریت امور اسناد و مطبوعات.

۲. سند شماره ۱۶۸۹۸ مدیریت امور اسناد و مطبوعات.

۳. محمداقبر مدرس رضوی، از رجال برجسته سادات رضوی که کتاب *شجره طیبه* را نیز به نگارش درآورده است، جزء انجمن سادات رضوی نیز بود. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: *شجره طیبه*، تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، تهران، چاپ صدری، ۱۳۵۲ش، مقدمه.

۴. محمداقبر رضوی مصنف التولیه در زمره رجال اهل ذوق و هنر سادات رضوی بوده که اشعار زیادی را نیز سروده است. وی در ماجرای بمباران حرم رضوی نقشه حرم را کشید و از سوی روس‌ها مدتی زندانی شد.

۵. سند شماره ۱۵۹۶ مدیریت امور اسناد و مطبوعات.

---

۶. سند شماره ۱۷۶۴۸ مدیریت امور اسناد و مطبوعات.

۷. سند شماره ۱۷۱۸۱ مدیریت امور اسناد و مطبوعات.

۸. سند شماره ۶۳۲۲۳ مدیریت امور اسناد و مطبوعات.

۹. سند شماره ۱۶۸۷۱ مدیریت امور اسناد و مطبوعات.

(خادم‌باشی کشیک دوم)^۸، محمدابراهیم
حکاک^۹، شیخ غلامرضا حکاک و
کربلایی محمدحسین زرگر اشاره
نمود.^{۱۰}

متن سند

هو الله تعالى شأنه العزيز

بسم الله الرحمن الرحيم

صورت نظامنامه انجمن مبارک ذکر
حسینی که در یازدهم شهر محرم الحرام
هزار و سیصد و بیست و شش هجری
انعقاد یافته، چون غرض صرف توسل
به چهارده معصوم صلوات الله علیهم
اجمعین است، لهذا مکتفی به چهارده
فصل شده.

فصل اوّل: انجمن مبارک حامی

۸. سند شماره ۲۳۱ مدیریت امور اسناد و
مطبوعات.
۹. سند شماره ۶۳۹۲۵ مدیریت امور اسناد و
مطبوعات.
۱۰. افراد دیگری هم از اعضای این انجمن بوده‌اند
که به خاطر زیاد بودنشان (به‌رغم لزوم ذکر
کامل سند) از آوردن نام آنان معذوریم.

مؤید الوزاره فراش‌باشی (چهارم)^۱،
حاجی امیر آقای رضوی صدرالحفاظ
بالاسر^۲، شیخ عمادالدین ابن مرحوم
مغفور خلد آشیان حاجی عبدالله مجتهد،
محمدعلی رضوی^۳، میرزا مسیح
رضوی (خادم کشیک سوم)^۴، میرزا
داوود بن مرحوم مغفور میرزا هدایت‌الله
الحسینی، عبدالرحیم حسینی،
میرزا عسکری رضوی^۵، عبدالرزاق
الرضوی امین دربان‌خانه^۶، فتح‌الله بن
تقی الحسینی^۷، اسدالله حسینی

۱. سند شماره ۱۰۹۷۹ مدیریت امور اسناد و
مطبوعات.
۲. سند شماره ۱۸۱۳۱ مدیریت امور اسناد و
مطبوعات.
۳. سند شماره ۴۳ مدیریت امور اسناد و
مطبوعات.
۴. سند شماره ۱۸۰۱۰ مدیریت امور اسناد و
مطبوعات.
۵. سند شماره ۱۷۰۶۴ مدیریت امور اسناد و
مطبوعات.
۶. سند شماره ۱۷۵۳۳ مدیریت امور اسناد و
مطبوعات.
۷. سند شماره ۱۷۲۳۲ مدیریت امور اسناد و
مطبوعات.

طریقه احمدیه و برپادارنده لوای مصیبت حضرت خامس آل عبا ارواحنا و ارواح العالمین له الفداء و مذاکرات این انجمن فقط موافق شریعت مطهره خواهد بود.

فصل دوم: اعضای این انجمن باید مؤمن، ظاهرالصلاح باشند و اشخاص شریر و مفسد و متجاهر به معصیت در این انجمن پذیرفته (پذیرفته) نخواهد (نخواهند) بود.

فصل سیم: باید ایام عاشورا در منزل حضرت مستطاب حجت الاسلام حاج شیخ مرتضی دامت برکاته به جهت خدمتگزاری و تعزیه داری حاضر باشند. چنانچه روز را مانعی داشتند که به طفره گذشت، شب جبران نمایند.

فصل چهارم: لیالی متبرکه جمعه و لیالی شهادت هر یک از ائمه معصومین همیشه اوقات مجلس ذکر مصیبت در منزل چهار نفر منتخب که اسامی آنها در این ورقه ثبت است به تطریق دوره منعقد و اعضاء محترم باید از اول شب الی یک ساعت و نیم از شب گذشته (حاضر باشند. دیرتر مجازات دارد و سه

ساعت از شب گذشته مجلس)^۱ منقضی می شود.

فصل پنجم: چنانچه غیر لیالی متبرکه مجلس فوق العاده منعقد شود نظر به جلوصی که (جلوسی که) به انجمن مبارکه دارند اعضاء محترم از بذل این احسان مضایقه نخواهند نمود.

فصل ششم: هرگاه از اعضا راتبه یکی از منتخبین را خواهش بنماید، صاحب رتبه رعایت یگانگی نموده، نوبه خود را بی مسامحه تفویض خواهد نمود.

فصل هفتم: هر یک از اعضا که در لیلۀ موعود عذری داشته باشند معذور بودن خود را به هیئت انجمن اطلاع داده، چنانچه یکی از اعضا بدون عذر حاضر نشد باید مجازات شود.

فصل هشتم: در مجلس رسمی تشریفات، سوای چای و قهوه و قلیان لازم نیست.

---

۱. این جمله در حاشیه سمت چپ بالای صفحه دوم نوشته شده است.

فصل نهم: اعضای محترم باید در کمال مواظبت رعایت اخوت و حقوق مسلمانی و احترامات را در حق یکدیگر مرعی داشته، چنانچه خدای نخواستہ یک نفر در حق دیگری یا به هیئت انجمن خلافی یا نفاقی یا تقلبی ورزیده، باید در مرهٔ اولی اعضای محترم او را ردع نموده، چنانچه مرتدع نشد، در مرهٔ ثانی از عضویت خارج نمایند.

فصل دهم: هر یکی از خارج بر یکی از اعضای این انجمن ظلمی نمود، بعد از وضوح مظلومیت او، انجمن با ظالم طرف و جداً حمایت مظلوم را نموده، به هر قسم که خلاف قانون نباشد و ممکن باشد، از بذل اقدامات مجدانه مضایقه نخواهد شد.

فصل یازدهم: صحّت رأی انجمن به اکثریت است و اکثریت در موردی منوط و معتبر است که اعضا خبرت و بصیرت در موضوع رأی داشته باشند. در صورت مخالفت، رأی اهل شرع و صاحبان خبرت و بصیرت مقدم هست.

فصل دوازدهم: بعد از حضور

اکثر (حرف یت پاک شده است) اعضا هرگاه کسی شروع به نطقی نمود، دیگران حق صحبت داشتن ندارند که حرف او را قطع نمایند و مذاکرات انجمن علنی است، کسی حق نجوا ندارد.

فصل سیزدهم: نوشت [ای] که از انجمن صادر می شود بدون مُهر انجمن، محل اعتبار نیست.

فصل چهاردهم: باید هر یک از اعضای انجمن دارای یک ورقه ممهور به مُهر انجمن بوده باشد.

تحلیل سند

در بررسی تحلیلی این سند موارد ذیل حائز اهمیت است:

- انگیزه نامگذاری انجمن به «ذکر حسینی» در متن نیامده است، اما احتمالاً به دو علت برپایی مراسم عزاداری برای ائمه؛ خصوصاً ایام عاشورا و تعداد زیاد اعضای سادات حسینی است.

- زمان تشکیل انجمن در اوائل

مشروطه و مقارن با درگیری‌ها میان مشروطه‌خواهان و مشروعه‌طلب‌ها بوده است.

- عضویت در انجمن شرط خاصی نداشته و وابسته به گروه یا فکر خاصی نبوده است. شرط ورود به انجمن مؤمن بودن و سابقه بد نداشتن می‌باشد و با این شرط، صبغه سیاسی نداشتن انجمن تقویت می‌گردد.

- علت برگزاری مراسم عاشورا در منزل خاص معلوم نیست؛ اما الزام حضور افراد انجمن در مراسم عزاداری در این روز بیانگر منسجم بودن آن می‌باشد.

- محل برگزاری مراسم عزاداری و دیگر مناسبت‌ها در منزل چهار نفر عضو اصلی است. این مسئله ضمن اینکه نظم خاصی را در برگزاری مراسم در طی سال نشان می‌دهد تکلیف بقیه اعضا را مشخص کرده است.

- ماده پنجم و ششم در زمره تبصره

فصل چهارم می‌تواند باشد که به موارد جزئی اشاره کرده است، چنان‌که در مورد نوبت‌دهی و جلسه‌های فوق‌العاده می‌باشد.

- سخت‌گیری در مورد حضور اعضا در همه جلسات جالب می‌باشد؛ چنان‌که حضور نیافتن آنها منتهی به مجازات آنها خواهد شد که البته میزان و نوع آن مشخص نشده است.

- بر نظم و انضباط در انجمن تأکید فراوانی شده و حتی نوع تشریفات انجمن مشخص گردیده است. احتمالاً مشخص کردن نوع تشریفات به سبب پرهیز از تجمل‌گرایی و رعایت حال افراد میزبان بوده است.

- مسائل حقوقی و قضایی انجمن در دو فصل نهم و دهم آورده شده است. در فصل نهم در مورد حقوق اعضا بر یکدیگر مطالبی آورده شده و همچنین مجازات و نوع آن نیز مشخص گردیده است.

- در فصل دهم در خصوص اختلاف اعضا با افراد خارج از انجمن صحبت شده است. بررسی این دو بند نشان می‌دهد که این انجمن به‌رغم مذهبی بودن از وجهه حقوقی نیز برخوردار می‌باشد.

- فصل رأی‌گیری در انجمن از دو جنبه اهمیت دارد:

الف - هرچند در رأی‌گیری در مورد موضوعات قابل رأی بحث نشده است، اما احتمالاً در مورد موضع‌گیری‌هایی در حوزه‌های مختلف می‌باشد.

ب - قائل شدن به رأی اکثریت بیانگر احترام به حقوق همه است، اما گذاشتن شرط اهمیت آراء خاص در مواقع ضروری، نشانه نوعی احتیاط در بیان آراء می‌باشد.

- انجمن دارای دفتر و محل خاصی بوده و برای همه اعضا کارت عضویت صادر می‌شده است و کلیه موضع‌گیری‌های انجمن در برگیرنده‌هایی با مهر انجمن اعتبار داشته است. صدور کارت برای

اعضا دال بر قانونمند بودن انجمن می‌باشد و سخت‌گیری در برگه رأی به خاطر موضع‌گیری‌های انجمن در مسائل مختلف و لزوم شفاف بودن آن بوده است.

- بررسی فصول چهارده گانه این انجمن مذهبی نشان می‌دهد به‌رغم آنکه هدف از برپایی آن برگزاری مراسم عزاداری به‌ویژه در ایام عاشورا بوده است، اما نیم‌نگاهی به مسائل زمان خود نیز داشته است و از چارچوبی کامل و مدون بهره می‌برد که قابلیت فعالیت‌هایی غیر از آنچه را که در نظامنامه نیز ذکر شده، به آن می‌داده است.

اعضا

بررسی تحلیلی اعضای این انجمن و موقعیت اجتماعی آنان حاوی نکات جالبی است:

- عضوگیری در انجمن محدودیت نداشته و ممکن بوده در هر زمان

به آن اعضای جدیدی اضافه شوند.

- یکصدویازده عضو انجمن از پایگاه و موقعیت اجتماعی متفاوتی برخوردار هستند.

- نوزده نفر از اعضا سادات رضوی می‌باشند که سه نفر از آنان در زمره چهار منتخب اصلی انجمن می‌باشد. بررسی پایگاه اجتماعی سادات رضوی نشان می‌دهد که بسیاری از آنان در زمره کارکنان آستان قدس و برخی هم جزء افراد مهم محسوب می‌شده‌اند که از جمله می‌توان به محمدباقر رضوی، محمدطاهر رضوی (مصنع التولیه) و امیر آقا رضوی صدرالحفاظ اشاره نمود.

- بیست و دو نفر از اعضا سادات حسینی هستند که با توجه به تعداد جای تعجب است که در زمره منتخبان نمی‌باشند. از معروف‌ترین آنان می‌توان به میرزا داوود بن هدایت‌الله الحسینی

اشاره نمود.

- نوزده نفر از اعضا با پسوند حکاک می‌باشند که دو نفر از آنان با هم برادرند و مشخص است که عضویت آنها در انجمن با علقه خانوادگی و شغلی بوده است و به نوعی این انجمن را به انجمن خانوادگی نیز تبدیل نموده است.

- شش نفر از اعضا زرگر می‌باشند.
- پنج نفر از اعضا با پسوند قندهاری می‌باشند که سه نفر از آنها با هم برادر هستند.

- چهار عضو اصلی منتخب انجمن جزء کارکنان آستان قدس محسوب می‌شوند و شش نفر دیگر نیز جزء کارکنان و شش نفر از اعضا فرزندان کارکنان آستان قدس هستند. در مجموع وجه آستان قدسی بودن، سادات بودن و خانوادگی بودن انجمن، سه مشخصه اصلی آن می‌باشد.

تحلیل مَهرهای اعضا

- در مَهرهای سادات معمولاً سادات بودنشان مشخص شده است.
- مَهرهای بعضی از حکاک‌ها نسبت به بقیه اعضای انجمن شکل‌تر بوده است.
- در بعضی از مَهرها شعارهای مذهبی مانند یا ابالحسن ادرکنی، علیؑ ولی الله آمده است.

- افرادی که دارای پایگاه اجتماعی خاص بوده‌اند در مَهر آنها نیز این نکته ذکر شده است؛ چنان‌که عموماً کسانی که در آستان قدس شاغل بوده‌اند در مَهر آنها نیز مسئولیت‌شان آمده است؛ مانند عبدالحسین فرارش‌باشی، مؤید الوزاره - محمدحسن خیاط، خادم کشیک ثانی.